

Павло ПЕНЯК

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ ГОРЯНСЬКОЇ РОТОНДИ

Опубліковано матеріали археологічних досліджень 1988–1991 рр. поблизу Горянської ротонди в Ужгороді, які належать до доби раннього заліза (VIII–VII ст. до н. е.), пізньоримського періоду (III–IV ст.) та епохи Київської Русі (XI–XIII ст.).

Ключові слова: Ужгород, Горянська ротонда, археологічні дослідження, епоха Київської Русі.

Церква-ротонда в Горянах – одна з найтаємничіших і найстаровинніших християнських святинь Закарпаття. Круглий храм знаходиться в селі Горяни, у 1976 р. включеному до Ужгорода. Навіть за поверхового огляду місцевості, на якій побудована ротонда, кидається у вічі її стратегічне значення, сприятливе природно-географічне розташування. Тому не дивно, що в околиці Горян відомі стоянки кам'яного віку, неоліту (V тис. до н. е.), доби бронзи (XIV–XIII ст. до н. е.), перших століть нашої ери, давньослов'янські і давньоруські поселення VI–XIII ст., комплекс старожитностей середньовіччя – ротонда, залишки кам'яних стін і фундаментів замку-палацу, спорудженого не пізніше XIV ст.¹

На час приходу угорців у Тисо-Дунайський басейн (кінець IX ст.) Горяни, як поселення давніх слов'ян, уже певний час існувало. Вірогідно, надалі воно переросло в укріплене поселення-городище. Таке припущення цілком ймовірно, якщо згадати, що від слов'янського заселення Верхнього Потисся (кінець V–VI ст.) минуло майже чотири століття. За цей час відбулися значні зміни в соціально-економічному розвитку слов'ян, що призвело до розпаду родового ладу і появи ранньофеодальних об'єднань типу “Славиній”, перші згадки про які зафіксовано у писемних джерелах кінця VI–VII ст. Ймовірно, центром одного з таких об'єднань мали стати Горяни.

Відкриття Горянської ротонди припадає на 1879 р., коли розпочалися ремонтні роботи у храмі святої Анни. Тоді ж на засіданні Угорської тимчасової комісії з охорони пам'яток культури повідомлено про відкриття там унікальних фресок. Із входженням у 1919 р. Закарпаття до Чехословаччини, в якій завдяки державній підтримці функціонувала потужна історична школа, інтерес до ротонди зріс, з'явилися численні публікації, автори яких намагалися визначити час спорудження

¹ *Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І.* Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ, 1984. – С. 172–173.

храму. Одні вважали, що він був побудований у візантійському стилі в IX–X ст.², інші відносили його до часу розквіту романського стилю³, найчастіше ротонду датували періодом панування в Угорщині династії Арпадів (1000–1301) або часом від XII до XIV ст.⁴ Й хоча нині більшість дослідників датує храм кінцем X – початком XI ст., досі достеменно невідомо, коли, хто і з якою метою збудував цю унікальну святиню.

Горянська ротонда типова для романської доби будівля – заокруглений шестигранник, товщина стін якого сягає 2–2,5 м. Його перекриття склепінчасте, всередині – шість ніш. Новіша частина пам’ятки – готична нава, прибудована XIV ст.⁵

З Горянами пов’язана й досі дискусійна проблема виникнення та первісного місця розташування середньовічного Ужгорода. Грунтуючись на писемних та окремих археологічних джерелах, Кароль Мейсарош, Іреней Кондратович вважали, що давній Ужгород до XIV ст. знаходився на місці сучасних Горян⁶. На противагу їм, Петро Сова, Константин Бернякович висловлювали думку, що центр Ужгорода сформувався навколо Замкової гори після об’єднання поселень Галагова і Радванки⁷. У писемних джерелах XI–XIII ст. відсутня окремо згадка про Ужгород і Горяни, там фігурує тільки одна назва Унгвар (Ужгород). Щойно в XIV ст. (1332) у зв’язку з будівництвом “нової” фортеці на Замковій горі Горяни вперше згадано під назвою “*dominium de Gerin*”⁸. Назву Горяни-Герин виводять від поняття “гора”, “гурка”. На нашу думку, походження назви Горяни варто пов’язувати з соціальним змістом, який вкладався тоді в термін “гора”, наприклад, у Києві XI–XIII ст. це місце розташування дитинця, де проживала князівсько-боярська верхівка, в той же час “подол” зосереджував торгово-ремісничий люд, міську бідноту. Така паралель цілком можлива, якщо врахувати, що сільські поселення в горах нараховуються десятками, а тільки одне одержало назву Горяни. Ймовірно, в Горянах до приходу угорців існував осередок однієї із “Славиній”. Щоб підтвердити або спростувати висловлені думки щодо найдавнішої історії Горян необхідні нові джерела, зокрема, археологічні.

² Новаківський М. Горянська ротонда // Руська нива. – 1921. – 5 травня. – С. 3; Свобода А. Візантійська ротонда в Горянах біля Ужгорода. – Кромеріж, 1928.

³ Крал І. Заселення Подкарпатської Русі. – Прага, 1923. – С. 42–43; Залозецький В. Горянська замкова каплиця // Науковий збірник товариства “Просвіта”. – Ужгород, 1924. – С. 67.

⁴ Заплетал Ф. Горянська ротонда. – Оломоуц, 1923. – С. 23; Сова П. Прошлое Ужгорода. – Ужгород, 1939. – С. 84; Поп Д., Поп И. В горах и долинах Закарпатья. – Москва, 1991. – С. 51.

⁵ Знаменская Н. Г. Горянская ротонда. – Ужгород, 1967. – С. 3.

⁶ Meszaros K. Ungvárváros története. – Pest, 1861. – Old. 68; Кондратович І. История Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород, 1924. – С. 102.

⁷ Szova P. D. Ungvár öskora. – Ungvár, 1943. – Old. 37; Бернякович К. В. Исследование древнеславянского поселения VIII–IX вв. в Ужгороде // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Киев; 1954. – Вып. 3. – С. 48.

⁸ Ungvár és Ung vármegye. – Budapest, 1940. – Old. 43–44.

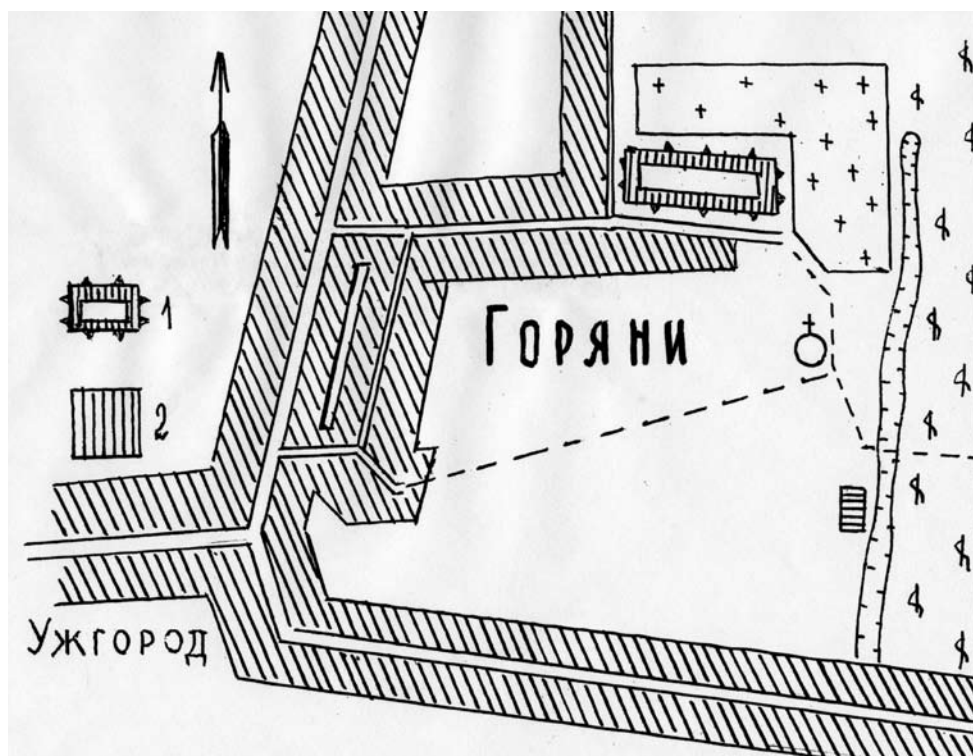


Рис 1. Схематичний план розташування кам'яної споруди та розкопу.
1 – кам'яна споруда; 2 – розкоп

Закарпатська археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом Степана Пеняка наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. проводила в Горянях дослідження. Роботи велися у двох напрямках: розкривалися фундаменти і стіни кам'яної споруди на північний схід від ротонди і на дільниці південніше від неї (рис. 1). У 1988 р. розкривалися фундаменти і стіни кам'яної споруди, зокрема, розчищено стіну “А” довжиною 13 м, шириною 1,6 м, муровану на вапняному розчині, камінь бутовий (рваний), від середин стінка отинькована (фото 1). На віддалі 3,2 м засвідчено отвір вікна у вигляді



Фото 1. Горяни.
Частина стінки “А”



Фото 2. Горяни. Вид на стінку “Б”

трапеції розміром $2,3 \times 1,65 \text{ м}^9$. Прорив у стінці “А” засвідчено на віддалі 10,9 м від стінки “Б” шириною 1,95 м із зовнішнього і 2,23 м із внутрішнього боку. Вірогідно, це був один із входів у споруду. Про це, зокрема, свідчать стінки зазначеного прориву, викладені з тесаного каменю.

Вивільнена від будівельних залишків і сміття стіна “Б” має 16,37 м довжини і 1,2 м ширина (фото 2). Тільки у східній частині вона розширювалася до 2 м, а в місці, ймовірно, отвору вікна звужується до 0,4 м. Зі східного боку до неї прилягало два контрфорси: перший розмірами $1,25 \times 1 \text{ м}$, другий – $1,6 \times 1 \text{ м}^{10}$. Стіна “Б” споруджена аналогічно як і стіна “А”, її висота коливається від 0,2 до 1,6 м, із внутрішнього боку вона отинькована. Стіна “В” розкрита на довжину 17 м, вона збереглася, виходячи від нульового позначення, на 0,3–0,4 м висоти, ширина – 1,55 м. Під час розчищення

на траплялася фрагментована і ціла цегла розмірами $28 \times 11 \times 6 \text{ см}$. Вона, ймовірно, походить від банеподібних склепінь. На віддалі 9 м від з’єднання зі стіною “Б” засвідчено вхід, позначений двома різьбленими каменями, відстань між якими – 3 м. Праворуч від входу зберігся різьблений кутовий камінь із заокругленими кутами.

Заслужують на увагу різьблені кам’яні деталі архітектурних частин споруди. Це, наприклад, різьблене багатопрофільне обрамлення дверей довжиною 0,6 м, товщиною 0,17 м. На кам’яній круглій різьбленій базі діаметром у верхній частині 0,36 м, у нижній – 0,46 м, висотою 0,3 м зафіксовано рослинний орнамент, притаманний романським будівлям Центральної Європи XI–XII ст. Це єдина конкретна знахідка для визначення стилю та часу спорудження палацової будівлі поблизу Горяньської ротонди.

У 1989 р. роботи з розчищення стін і фундаментів продовжилися на відрізку стіни “В” (фото 3). Виявлено стіну довжиною 6 м, після чого загальна довжина стіни “В” сягнула 28 м. Стіну “Г” очищено від будівельних завалів і встановлено, що на глибині 0,5–0,6 м фундамент зберігся досить добре. Каміні скріплені вапняковим розчином, використано місцевий андезит. У тих місцях, де виявлено

⁹ Пеняк С. І., Попович І. І., Потошняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про результати розвідок і розкопок в 1988 році // Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА). – 1988/154. – Ф. е. 23198. – С. 5.

¹⁰ Там само. – С. 6.



Фото 3. Горяни. Частина розчищеної стінки “В”

різьблені деталі, зазвичай, використовувався туф і пісковик. Загальна довжина фундаменту і стіни “Г” – 16,2 м, ширина – 1,7 м¹¹.

У північно-східному куті будівлі виявлено залишки стін і фундаментів. На денну поверхню вийшли стіни і фундаменти чотирикутної у плані споруди розмірами 6х5,1 м. План дозволив припустити, що в цьому місці була одна з веж. Її фундаменти і стіни викладено з бутового каменю і скріплено вапняковим розчином. Центральна частина вежі, утворена чотирма стінами, мала площу розмірами 2,9х1,7 м¹². На глибині 0,6 м від сучасного верху стін зафіксовано сліди долівки, вимощеної кам’яними плитами, яка займала внутрішню частину вежі площею 1,7х0,8 м. Ймовірно, на ній стояла дерев’яна драбина, що вела на поверхи. Крім каменів та кількох фрагментів поливної кераміки, розчищення внутрішньої частини вежі на глибину 1,4 м від сучасної поверхні знахідок не дало. Основа фундаменту залягала на глибині 1,33–1,39 м на материк глинисто-піскового прошарку. Тут знайдено декілька фрагментів кераміки XI–XIII ст. При розчищенні стін і фундаментів виявлено кільканадцять речових знахідок, серед яких фрагменти плитки для оздоблення стін, фрагменти плитки від грубки, орнаментальні плитки, уламки від посудин, декоративний фриз, залізні речі (цвяхи, пробійник, острога)¹³ (рис. 2, 3).

¹¹ Пеняк С. І., Попович І. І., Потушняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки розкопок 1989 року // НА ІА. – 1989/231. – С. 5.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 6–9.

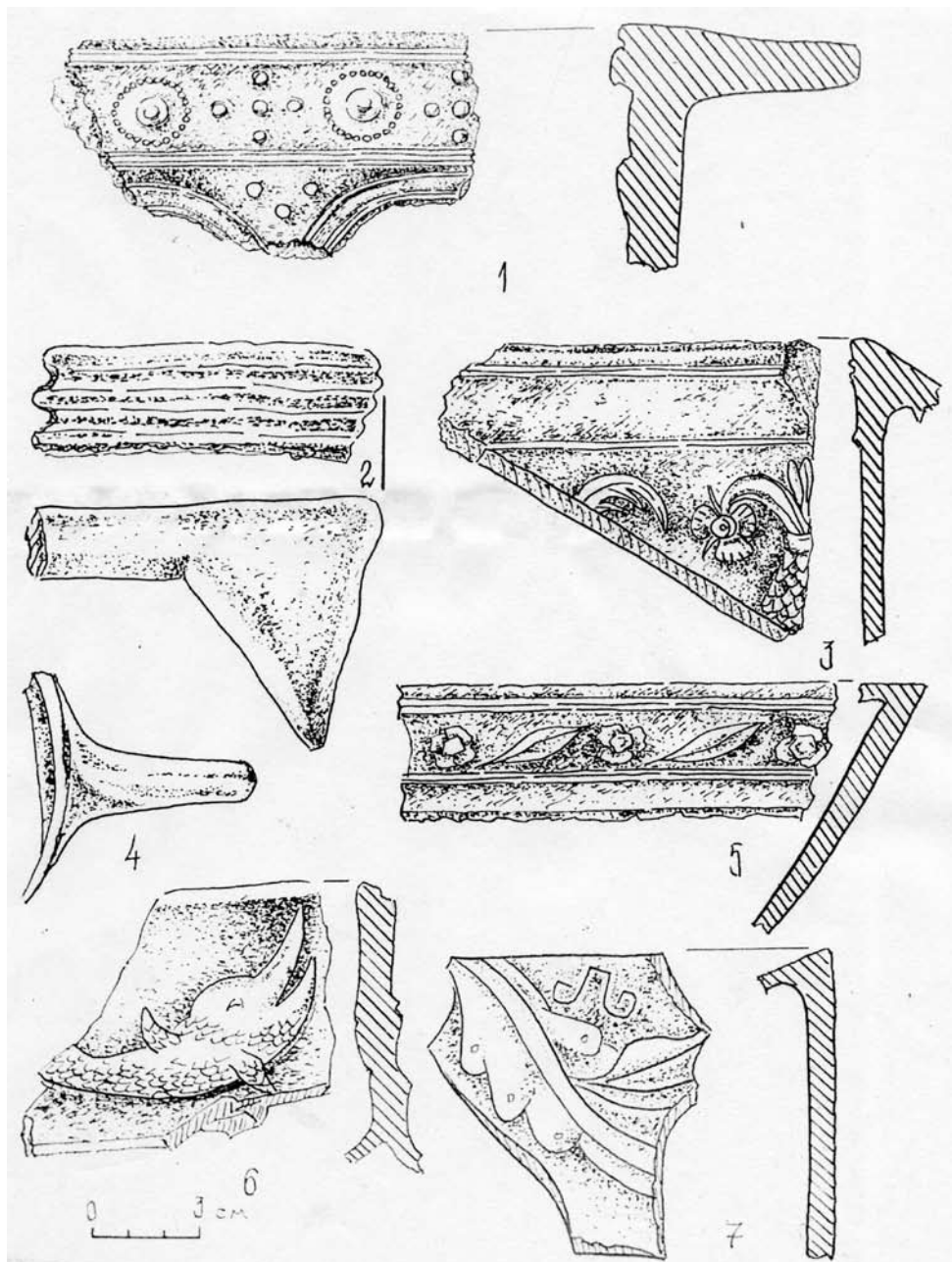


Рис. 2. 1–7 – фрагменти орнаментальних плиток та кахлів

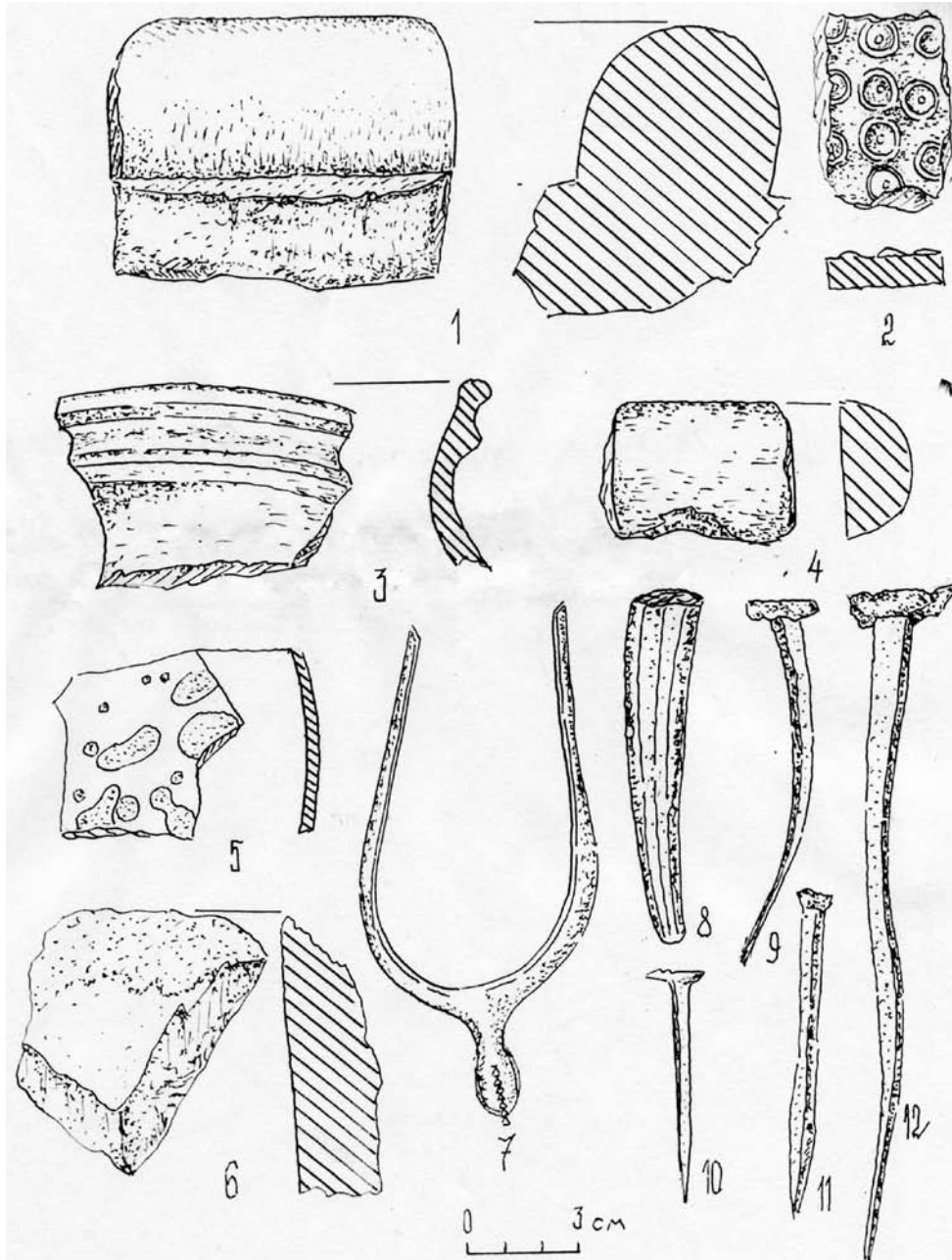


Рис 3. Речові знахідки із кам'яної споруди. 1, 4 – кам'яна деталь; 2–3, 5 – кераміка; 6 – поливний фрагмент; 7 – острога; 8–12 – залізні вироби

На віддалі 150 м у південному напрямку від ротонди навесні 1989 р. оголено від гумусу невелику ділянку, де зібрано фрагменти кераміки різних епох, що було підставою для закладання розкопу. У його східній частині, на місці виявлення об'єктів 1–3 траплялися нуклеуси з андезиту і кременю, відщепи з обсидіану, уламки від зернотерок, ножевидні пластини тощо. Тут же знайдено фрагменти кераміки ранньозалізного віку, римського і давньоруського часів.

На глибині 0,34 м окреслилися контури об'єкта 1 – круглої ями розмірами 0,8x0,8 м, заповненої сірим суглинком, у якому зафіксовано шматки печини, фрагменти кераміки¹⁴ з горщиків ліпного виробництва з домішкою шамоту в тісті. На основі кераміки об'єкт 1 треба віднести до горизонту ранньозалізного віку. Об'єкт 2 був розташований в північному куті розкопу, його розміри – 1,2x0,6 м. Темно-сіре заповнення складалося з уламків печини, каменів, перегнутою товщиною до 10 см. З'ясувати його призначення не вдалося.

Об'єкт 3 – кругла яма розмірами 0,9x0,9 м, глибиною 0,25 м. У темно-сірому заповненні виявлено фрагменти кераміки, шматки печини та камені. Серед кераміки можна виділити фрагменти двох технологічних гатунків: з чорнолощеною зовнішньою або внутрішньою поверхнею, в тісті якої є домішки шамоту, а також з шершавою поверхнею та домішками в тісті дрібнозернистого піску, вінчики мають плавно відігнуті краї вінець. Посуд такої форми і техніки виготовлення датується VIII–VII ст. до н. е.¹⁵

Об'єкт 4 – кругла яма розмірами 0,8x0,6 м, глибиною 0,23 м, заповнена сірим гумусом, у якому траплялися фрагменти кераміки ранньозалізного і давньоруського часів. Фрагменти кераміки ранньозалізного віку – з посудин із тіста з домішкою жорстви, поверхня шершава, колір охристий, товщина стінок 0,7–1,2 см. Багаточисленні фрагменти середньовічної кераміки, виготовленої на важкому гончарському крузі. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, стінки посудин тонкі (0,4–0,5), поверхня світло- або темно-сірого кольору, орнаментована дрібними хвилями, штампами квадратиків, горизонтальними заглибленими лініями.

Об'єкт 5 – продовгуватий рівчак довжиною 8 м, шириною від 0,8 до 1,3 м, глибиною від 0,2 до 0,32 м, стінки похилі, спускаються до рівного або конічного дна¹⁶. Заповнення складалося із сірого гумусного шару, в якому були шматки печини, фрагменти ліпленої і гончарської (сіроглиняної) кераміки. На основі останньої об'єкт датується пізньоримським часом (III–IV ст. н. е.).

Об'єкт 6 – округла яма розмірами 1,3x0,9 м, глибиною 0,14 м. Серед темно-сірого заповнення засвідчено деревне вугілля, попіл та фрагменти двох ліплених

¹⁴ Пеняк С. І., Попович І. І., Потошняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки... – С. 10.

¹⁵ Paulik J. K problematike vychodneho Slovenska v mladšej dobe bronzovej // Zborník Slovenského Národného Múzea. – Bratislava, 1968. – Т. 8. – С. 34; László A. Consideratii asupra ceramicii de tip Gava din hallstattul timpuriu // Studii si cercetari de istorie veche. – București, 1973. – Т. 24. – Nr 4. – Old. 609.

¹⁶ Пеняк С. І., Попович І. І., Потошняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки... – С. 12.

посудин. Перший походить від чорнолощеного горщика, від якого збереглася нижня частина (рис. 7, 1). Посудина виготовлена з тіста з домішками дрібнозернистого піску і шамоту, поверхня покрита матовим чорним лощенням хорошого гатунку, з внутрішнього боку має охристий колір, отриманий в результаті випалу. Другий розвал походить від великої миски з прямим, ледь вираженим краєм вінець, товщина стінок 0,8 см, внутрішня поверхня чорнолощена, однак є місця, не пролощені або ж лощення втрачене (рис. 7, 4, 5). Рідкісними знахідками є покоришки, виготовлені з чистої відмуленої глини, поверхня гладка, випал рівномірний. Фрагмент однієї з них округлої форми діаметром 12 см мав опуклу верхню частину товщиною 1,4 см (рис. 7, 6). Під нею була ринва для щільнішого покриття посудини. Така кераміка притаманна гальштатській добі і датується VIII–VII ст. до н. е.¹⁷ До цього ж часу відноситься і горизонт ранньозалізного віку поселення в Горянах.

Об'єкт 7 – кругла яма розмірами 0,6x0,6 м, глибиною 0,12 м, у заповненні зафіксовано фрагменти кераміки, зокрема вінчики, денця. За складом тіста і зовнішнім видом кераміка поділяється на три групи: посуд з грубого тіста без будь-яких домішок, поверхня нерівна, бугриста, вінчики слабо профільовані, колір темно-сірий, що переходить у чорний; кераміка виготовлена з тіста з домішками дрібнозернистого піску, поверхня рівна, але шершава, колір охристий, товщина стінок 0,8–1,2 см (рис. 8, 3, 5). кераміка зроблена на гончарному крузі, тісто з домішками дрібнозернистого піску, випал міцний, від середини засвідчено сліди оброблення від гончарського круга. Описана кераміка побутує на Закарпатті в II–III ст. н. е.¹⁸

Об'єкт 8 – скупчення каменів, які виявилися залишками печі-кам'янки. Її конструкцію складали навмисно розколоті камені у вигляді плиток, скріплених глиняним розчином. Перекриття впало на черинь, який завдяки цьому зберігся досить добре, його товщина 0,3–0,4 м¹⁹. У розвали печі виявлено фрагменти кераміки, залізний ніж із прямою спинкою, три кам'яні бруски, кілька точильних каменів, виготовлених із річкового пісковика (рис. 6). Щодо техніки виготовлення, то кераміка поділяється на ліплену і гончарну, однак більшість уламків походить від ліплених посудин. Їх можна поділити на дві групи: перша – товстостінні фрагменти (1,2–1,5 см) великих ліплених посудин, поверхня шорстка з домішками дрібнозернистого піску (рис. 8, 5, 6); друга – уламки, ймовірно, від горщиків, виготовлених із тіста з домішками дрібнозернистого піску, поверхня заглажена, через неї пробиваються зернини піску, випал сильний, але нерівномірний, денця мають закраїни, товщина стінок коливається від 0,5 до 1,3 см (рис. 8, 9). Серед гончарної кераміки можна виділити три групи. До першої належить кераміка з відмуленої глини, гладкостінна, сірого кольору, на поверхні візерунок у вигляді штампів (рис. 9, 3, 7). До другої – кераміка з домішками піску; таким, зокрема, є фрагмент

¹⁷ Paulik J. К problematike... – S. 34; László A. Consideratii asupra ceramicii... – Old. 609.

¹⁸ Котигорошко В. Г. Культуры римского времени // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991. – С. 156, 157; Пеняк П. С. Давнє гончарство Закарпаття. – Ужгород, 2007. – С. 70–74.

¹⁹ Пеняк С. І., Попович І. І., Потушняк М. Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки... – С. 15–16.

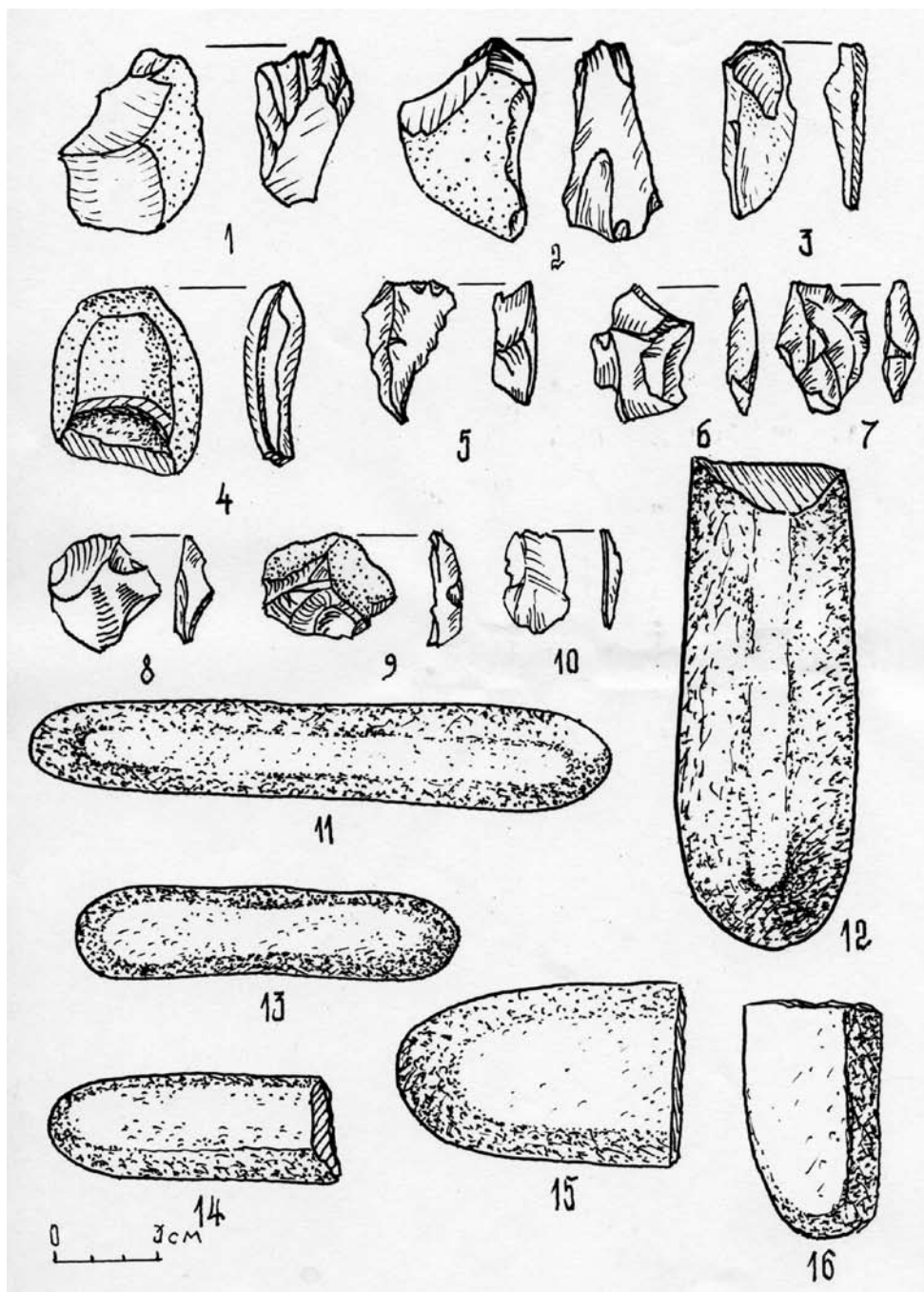


Рис. 4. 1-16 – вироби з каменю

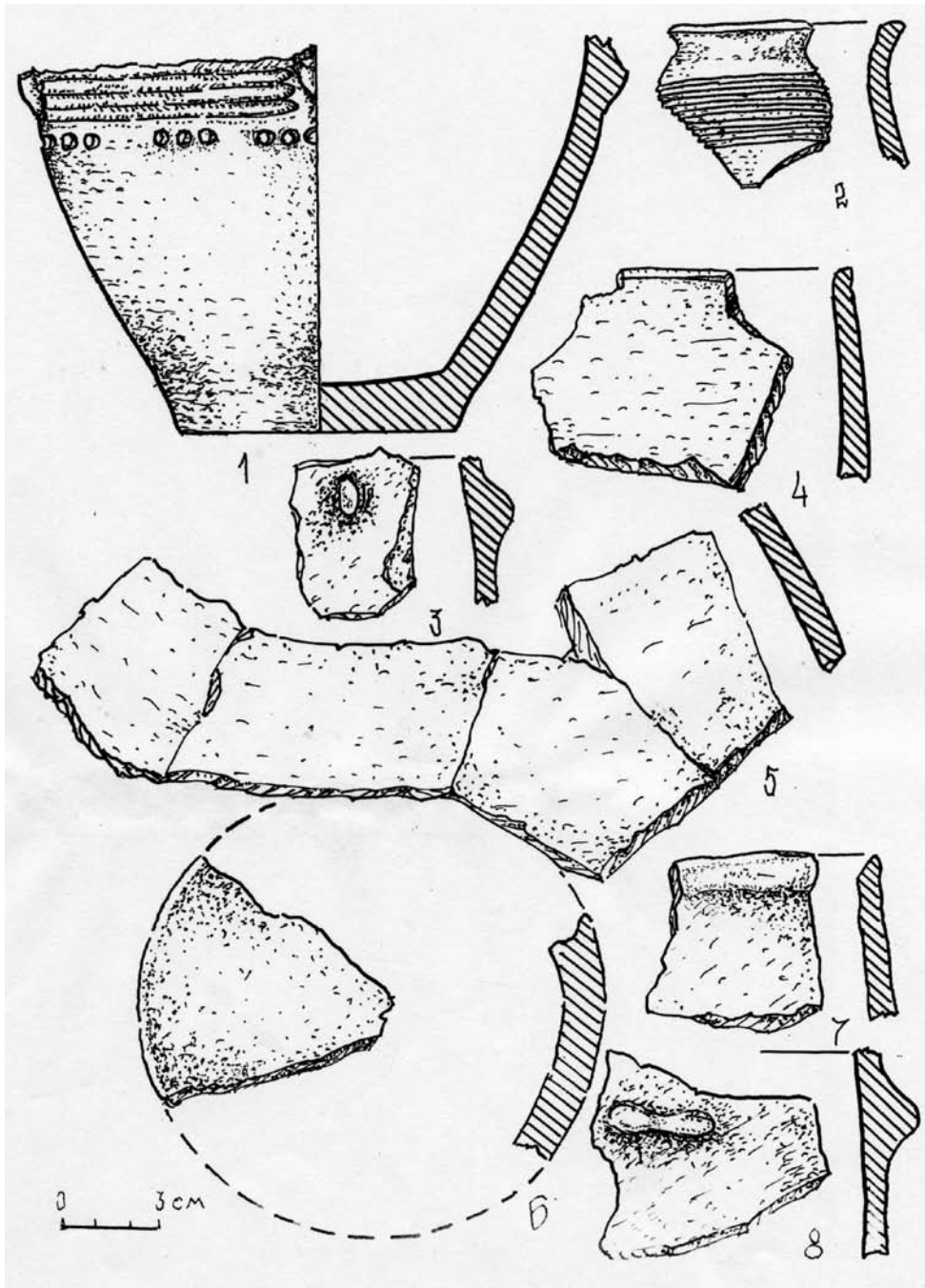


Рис. 5. 1–8 – зразки кераміки ранньозалізного віку

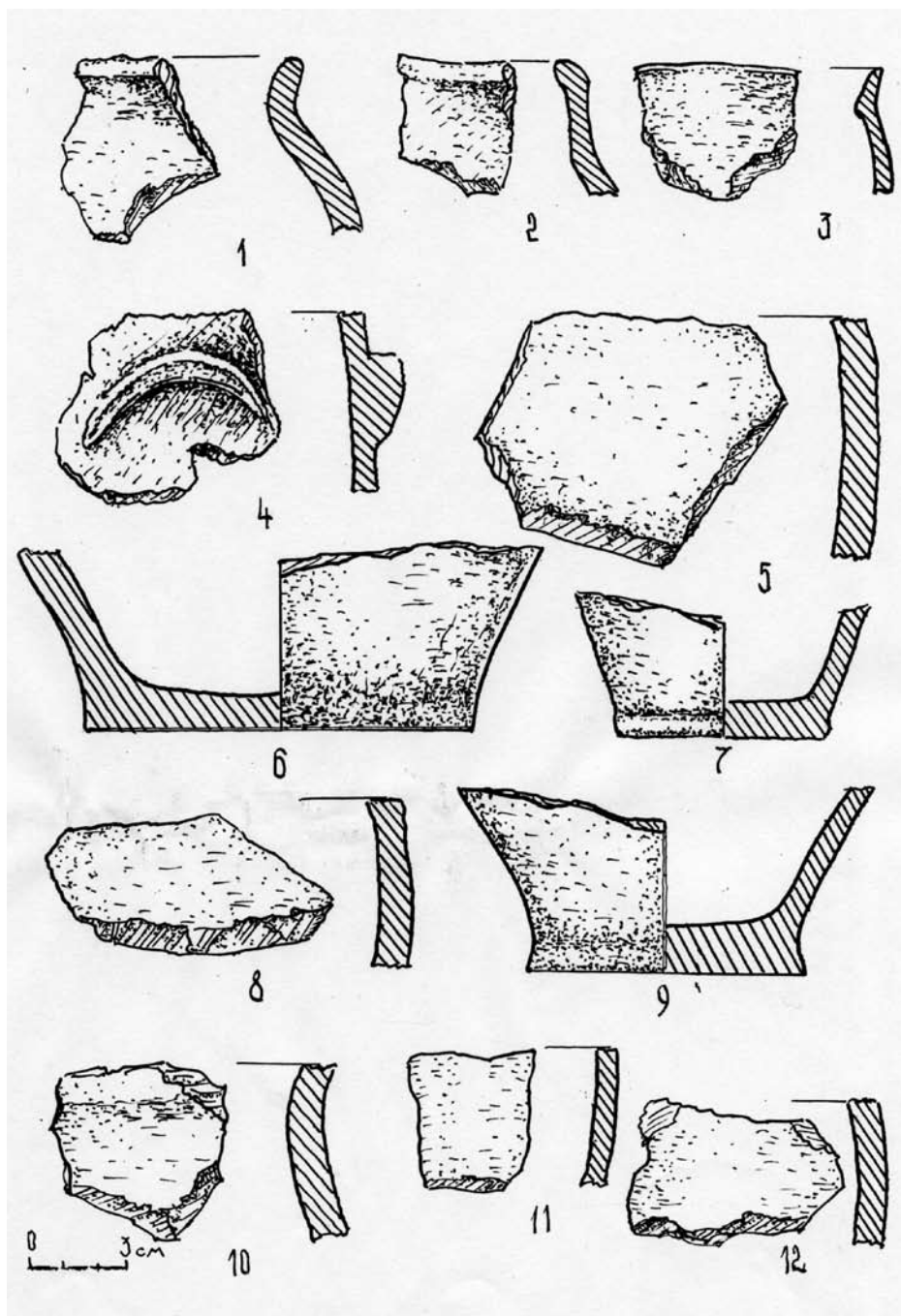


Рис. 6. 1–12 – зразки ліпної кераміки з горизонту римсько-провінційної культури

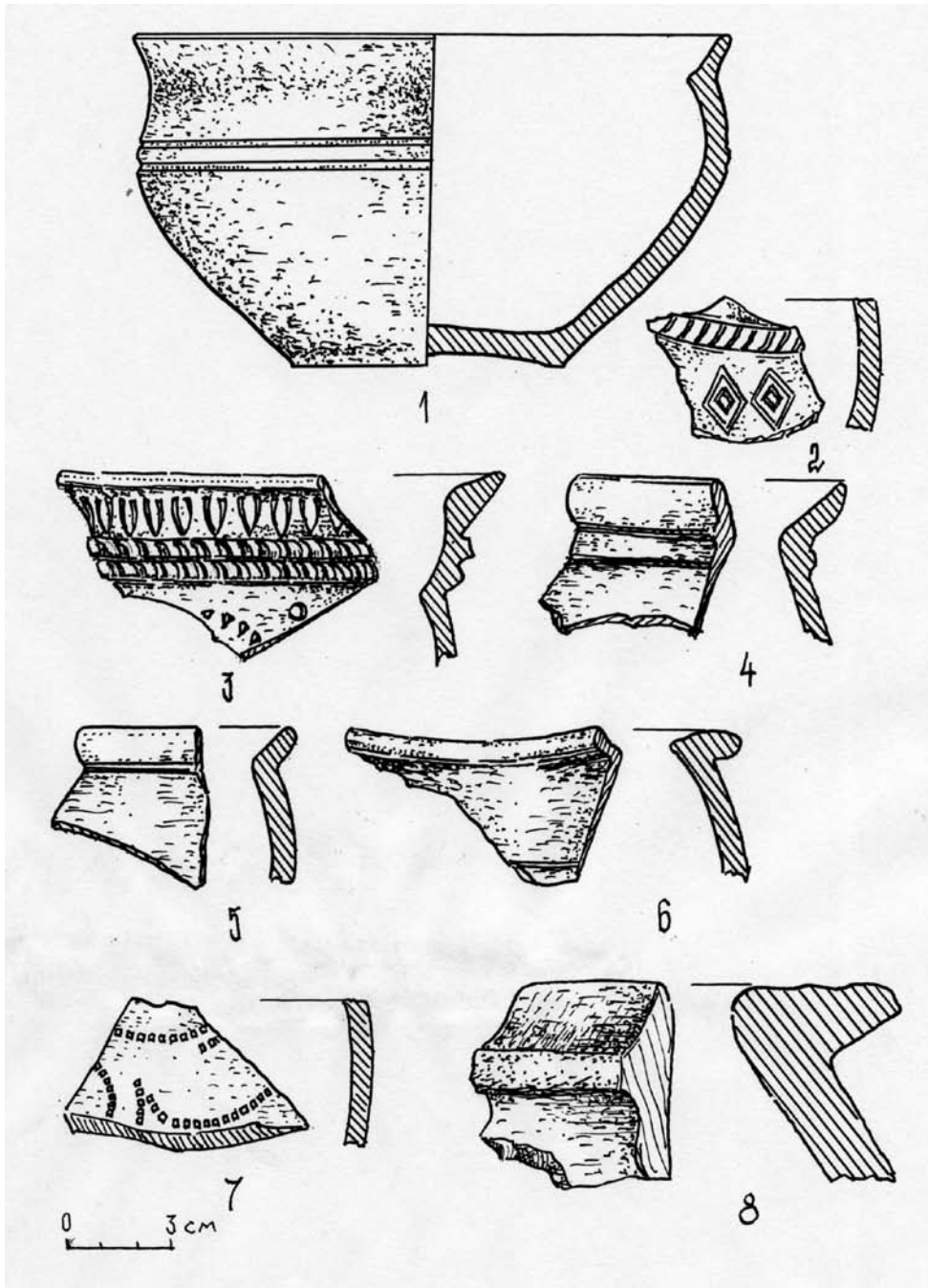


Рис. 7. 1–9 – зразки гончарської кераміки з горизонту римсько-провінційної культури

верхньої частини горщика з горизонтальним вінчиком, що нагадує вінці піфосів, зовнішня поверхня світло-сіра, зсередини – темно-сіра, випал добрий, рівномірний (рис. 9, 6). Третю утворюють фрагменти від великих піфосів-зерновиків, тісто з домішками піску і слюди, внутрішня і зовнішня поверхня покрита чорним ангобом з виблискуючими зернами слюди (рис. 7, 8). У заповненні виявлено декілька не ідентифікованих уламків залізних предметів. Серед них – лезо ножики довжиною 7 см, шириною 1,5 см (рис. 8, 8). Залізний предмет у вигляді літери “П”, ймовірно, використовувався як цвях для кріплення дерев’яних деталей (рис. 8, 10). У розвалі печі зафіксовано кілька точильних каменів із річкового пісковика (рис. 4, 11, 12–14). Зовсім мало остеологічного матеріалу, діагностований тільки великий зуб, вірогідно, траводної тварини. Весь керамічний матеріал на об’єкті 8 вкладається у межі III–IV ст. н. е. Аналогії відомі на численних поселеннях пізньоримської провінційної культури Угорщини, Чехії, Словаччини²⁰.

У польовому сезоні 1991 р. до розкопу I, закладеного 1989 р., зроблено прирізку. Тут вдалося дослідити наземне житло гальштатського часу, два заглиблені об’єкти римського часу та скупчення кераміки давньоруського часу. Опис результатів розкопок подамо за культурно-хронологічними горизонтами.

I. Горизонт ранньозалізного віку. Контури житла вдалося встановити на основі стовпових ям та скупчення залишків обмазки. У плані мало прямокутну форму розмірами 4,5x4,6 м, орієнтоване за напрямом північний схід – південний захід. До комплексу житла входила піч у південно-східному куті споруди, господарська яма, дві стовпові ями, чотири скупчення обмазки, які виступали над стародавньою поверхнею²¹. Отже, до комплексу житла ввійшли п’ять об’єктів, далі описаних за порядком нумерації при відкритті.

Об’єкт 1 – скупчення обмазки, вугілля, каменів виступав на 0,3 м над рівнем стародавнього горизонту, мав форму видовженого овалу, орієнтованого на північ – південь. При розчищенні виявлено 62 фрагменти кераміки, втім 23 від чорнолоскованих посудин²². Кухонна кераміка має особливі гальштатські ознаки, в тісті, переважно, були частинки дрібного шамоту. З-поміж виразніших фрагментів виділяється вінцева частина тюльпаноподібного горщика з витягнутим вінцем, чітко виділеною шийкою й опуклобोकим тулубом.

Об’єкт 2 – скупчення обмазки овальної у плані форми діаметром 0,6 м, яке піднімалося над рівнем давньої поверхні на 0,32 м. Виявлено 63 фрагменти кераміки, більшість з яких належала тюльпаноподібним горщикам. Серед столового

²⁰ Erdélyi I., Lamiová-Schmiedlová M. Osada z doby rímskej v Ipolytölgyesi v Madarsku // Východoslovenský pravek. – Košice, 1971. – Т. 2. – С. 51–72; Budínský-Krička V. Sidlisko z doby rímskej a zo začiatkov stáňovania narodov v Prešove // Slovenská archeológia. – 1965. – 11, 1. – С. 5–40; Kocztur E. Ausgrabungen im sudlichen Stadtviertel von Gorsiam // Gorsium Forschungen. – 1974. – I. – С. 121–147.

²¹ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт польового сезону 1991 року Закарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук // НА ІА. – 1991. – С. 7.

²² Там само.

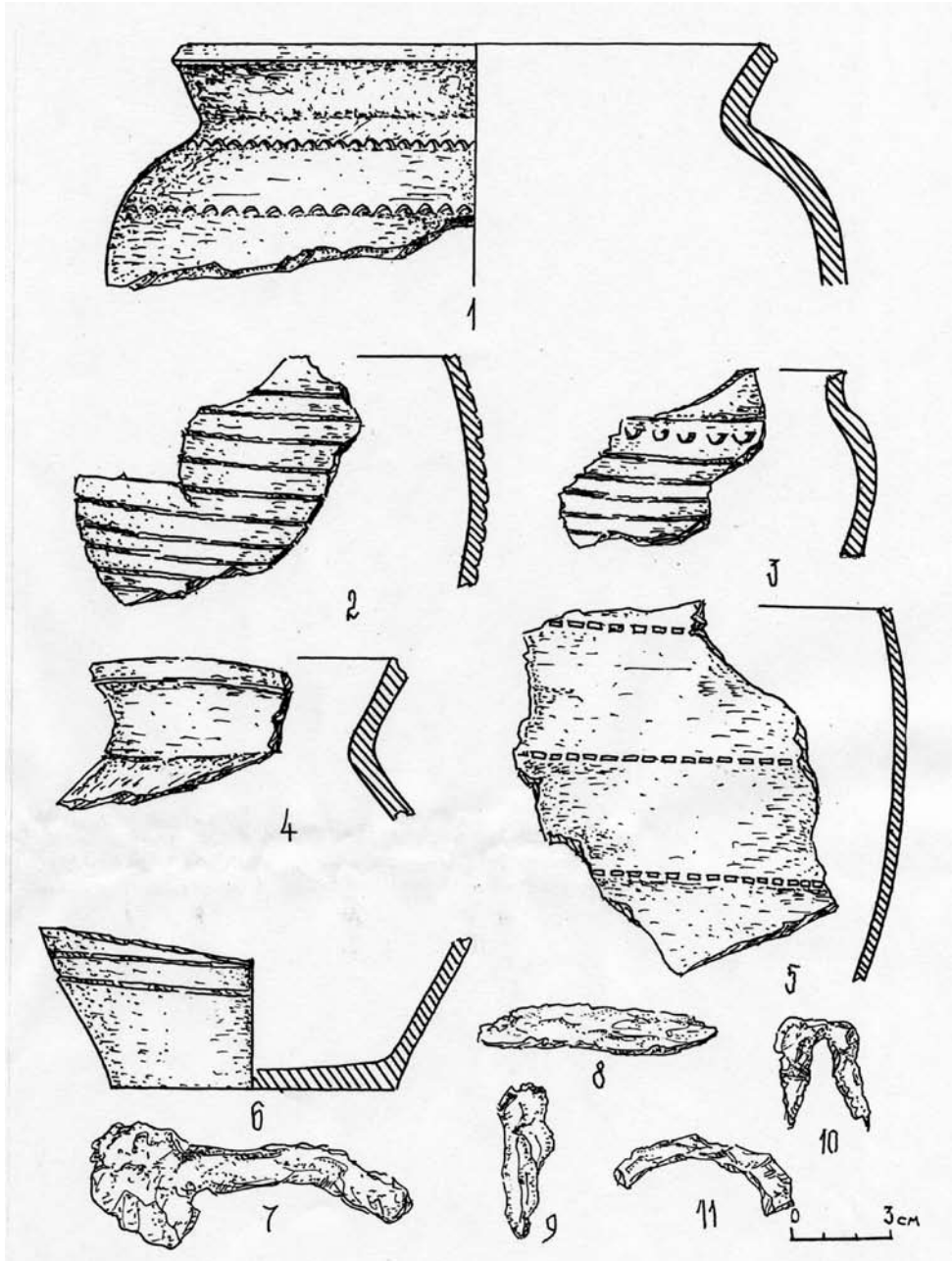


Рис. 8. 1–6 – зразки кераміки давньоруського горизонту;
7–11 – залізні вироби

посуду виділяються миски із ввігнутими косо зрізаними або заокругленими вінцями з чорним лощенням зсередины.

Об'єкт 3 – скупчення обмазки горбкоподібної форми розмірами 1,4x0,6 м, яке виступало на 0,35 м вище стародавнього горизонту. Зафіксовано фрагменти кухонної та столової кераміки.

Об'єкт 4 – овальна яма діаметром 1,4 м, стінки прямі, дно рівне, заповнена каменями середніх розмірів та шматками обмазки. Серед кераміки – фрагменти від гавських амфор, тюльпаноподібних посудин, корчаг. Керамічний матеріал не відрізняється від описаного на попередніх об'єктах.

Об'єкт 5 – піч, споруджена в ямі овальної форми діаметром 1,3 м, глибиною 0,5 м, стінки пічної ями похилі і розширилися до дна²³. Вона була заповнена печиною, обмазкою, каменями. Хоча піч зруйнована, зафіксовані деталі дозволили ідентифікувати її з опалювальними спорудами культури Гава, відомими з території Закарпаття, Східної Словаччини, Угорщини²⁴. Житлам культури Гава притаманні печі в ямах із підбоями, аналогічні до описаної.

Зібраний археологічний матеріал дозволив віднести житло не пізніше як до X–IX ст. до н. е. Такий висновок ґрунтується не тільки на конструктивних особливостях, а й на присутності амфор типу Гава, датованих у межах запропонованого часу. Враховуючи, що житловий комплекс відноситься до X–IX ст. до н. е. і розміщений поза оборонним валом, датованим VIII ст. до н. е., треба вважати, що городище виникло на місці поселення і виконувало оборонну функцію. Саме тоді в Потиссі з'являються войовничі іраномовні племена зі сходу, для захисту від яких, ймовірно, і виникло найдавніше Горянське городище.

II. Горизонт римсько-провінційної культури. Артефакти римсько-провінційного горизонту (заглиблені об'єкти, кераміка, точильні бруски) зафіксовані на глибині 0,4–0,6 м. У тих місцях, де об'єкти цього горизонту стикалися або перерізували об'єкти гальштатського часу (об. 1–3), траплялися змішані комплекси керамічного матеріалу. Як вдалося з'ясувати, скупчення кераміки римського часу окремим шаром спостерігалось тільки в заглиблених об'єктах 2 і 3. Їх спорудження, ймовірно, порушило гальштатське житло.

Об'єкт 2 – фігурне заглиблення в материк на 0,15 м, розмірами 2,4x1 м. Його контури виступали серед розвалів печини гальштатського часу, в заповненні виявлено фрагменти кераміки, камені, шматки печини, кам'яний брусок²⁵. Об'єкт 3 – заглиблення півмісячної форми розмірами 1,9x1 м, знайдено фрагменти кераміки, шматки печини, два кам'яних бруски. Кераміка римсько-провінційного горизонту – ліплена і гончарська. Ліплена за складом тіста, формою та орнаментациєю поділяється на декілька груп. До першої належать фрагменти кераміки горщиків середнього розміру, в яких плечики плавно переходять у шийку з прямим та косо

²³ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт... – С. 9.

²⁴ Demeterová S. Hradiská kultury Suciú de Sus a Gáva // Archeologické rozhledy. – 1983. – Ročník 35. – S. 33–38; Dušek M. Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej // Archeologické rozhledy. – 1962. – Ročník 19. – Nr 5. – S. 610–625.

²⁵ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт... – С. 11.

зрізаним краєм вінець. У тісті присутні домішки жорстви і шамоту, поверхня нерівна, бугриста, зовні колір темно-коричневий, зсередини – рожевий.

До другої групи належать фрагменти горщиків середнього розміру, в яких плечики переходять у вертикальний слабо виділений вінчик, відхилений назвні. Тісто грубе, з домішками шамоту і піску, поверхня – нерівна, шорстка, колір зовні – темно-сірий, зсередини – коричневий, випал добрий, міцний. Третя група – фрагменти горщиків з тонкими стінками, слабо виділеними плечиками і шийкою, які переходять у трохи відхилений назвні вінчик. У тісті присутні домішки шамоту і піску, що робить поверхню шорсткою. Випал міцний, але нерівномірний. Колір поверхні – темно-сірий з рожевими плямами.

Четверту групу сформували фрагменти горщиків, плечики яких переходять у слабо виділену шийку з дещо відхиленим вінцем, краї вінець заокруглені, тісто грубе, з домішками шамоту і піску, поверхня нерівна, бугриста, колір зовні – темно-коричневий, зсередини – рожево-коричневий. Фрагменти середніх за розмірами горщиків, у яких добре виражені плечики, що переходять у вінчики із заокругленими краями, утворюють п'яту групу. Тісто грубе, з домішками жорстви і шамоту, поверхня нерівна, бугриста, але добре випалена. Колір зовні коричневий, зсередини – вохристій.

До шостої групи належать фрагменти від невеликих горщиків, у яких плечики переходять у плавно відігнутий із заокругленими краями вінчик. Тісто посудин грубе з домішками шамоту та піску, поверхня нерівна, горбкувата, зовні і зсередини сірого кольору. Сьома група – це фрагменти малих горщиків, плечики яких переходять у плавно відігнутий назвні вінчик. Тісто без домішок, відмулене. Стінки тонкі – до 0,5 см. Поверхня як зовні, так і зсередини чорного кольору.

Фрагменти великих горщиків, що мають денця із закраїнами, утворюють восьму групу. Стінки товщиною 1–1,5 см, поверхня груба, на якій добре видно крупинки товченого каменю. Тісто з домішками жорстви і шамоту. Колір як зовні, так і зсередини темно-охристій. До дев'ятої групи належать фрагменти горщиків середніх розмірів, в яких тулуб переходить у прямий вінчик. Край вінець легко відігнуті назвні, тісто посудин із домішками шамоту, поверхня нерівна, горбкувата, колір зовні – чорний, зсередини – темно-охристій.

Гончарну кераміку репрезентують фрагменти, що походять від піфосів-зерновиків, горщиків, мисок. Залежно від складу тіста, форми і орнаменталії, вона поділяється на декілька груп. До першої належать фрагменти піфосів-зерновиків, стінки товсті – від 2 до 2,5 см. Устя завершується широким горизонтальним вінцем. У тісті домішки жорстви і шамоту. Поверхня оздоблена семирядним хвилястим орнаментом. Друга група – фрагменти горщиків середніх розмірів. Вінця товсті, краї заокруглені та горизонтально посаджені. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, що робить поверхню шорсткою. Колір зовні темно-сірий, зсередини – чорний.

До третьої групи ввійшли фрагменти піфосоподібних зерновиків із широкими горизонтальними вінцями. На плечиках і вінцях орнамент у вигляді п'яти- і семирядних хвиль. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, випал пічний, рівномірний, поверхня зсередини і зовні темно-сірого кольору. Наступну групу утворили фрагменти посудин-піфосів із товщиною стінок 1–1,3 см, тісто з відмуленої глини, на тулубі хвилястий і горизонтальний орнамент, колір як зовні, так і зсередини темно-сірий.

Фрагменти горщиків середньої величини об'єднані в п'яту групу. Тісто з домішками дрібнозернистого піску, поверхня шорстка, темно-сіра зовні і зсередини. До шостої групи належать фрагменти тонкостінних мисок з чорнолощеною поверхнею, товщина стінок коливається від 0,5 до 0,7 см. Під переломом бочка проходила стрічка як орнаментальний візерунок. Фрагменти із сіро-глиняного і відмуленого тіста від мисок середнього розміру утворили сьому групу. Під вінцем і на тулубі орнаментация зі стрічок з горизонтальними нарізками, нахиленими то ліворуч, то праворуч. Під вінчиком, що плавно відігнутий назовні, спостерігався візерунок у вигляді трикутників з опущеними гострими кутами. Випал пічний, рівномірний, поверхня сіра як ззовні, так і зсередини. До останньої групи ввійшли фрагменти сіро-глиняних горщиків, стінки товщиною 1–1,3 см. Тісто з відмуленої глини, випал пічний, поверхня гладка, сірого кольору.

Отже, кераміка горизонту римсько-провінційної культури належить як ліпленими, так і гончарними комплексами. Часовий її діапазон досить широкий – II–IV – початок V ст. н. е. Ліплені й гончарні горщики, миски, корчаги, піфоси-зерновики свідчать про високий рівень гончарної справи, яка набрала ремісничих ознак. Серед керамічного матеріалу хронологічне навантаження несуть піфоси-зерновики та сіро-глиняна кераміка зі штампованим орнаментом. У Горянах засвідчено два типи піфосів. Перший – з тіста з домішками крупнозернистого піску після випалу набув сірої поверхні. Він датується на основі римських монет II ст. н. е. Такі піфоси і монети виявлено в Оросієві Березівського району та Ратівцях Ужгородського району²⁶. Інший тип з відмуленої глини мав чорну або коричневу поверхню, поширився у III–IV ст. н. е.

Наявність серед ліплених комплексів гончарської сіро-глиняної кераміки зі штампованим орнаментом, що, вірогідно, походять із спеціалізованих гончарних майстерень Верхнього Потисся, дозволяє говорити про існування горизонту римсько-провінційної культури в IV – на початку V ст. н. е. Горизонт римсько-провінційної культури на поселенні в Горянах можна датувати в межах II–IV – початку V ст. н. е.

III. Горизонт давньоруського часу (XI–XIII ст.). На відміну від результатів робіт 1989 р., коли виявлено окремі об'єкти давньоруського часу, в 1991 р. зафіксовано тільки фрагменти кераміки. Вони виготовлені на важкому гончарському крузі і випалені в печі²⁷. Нижче наводимо опис найвиразніших з них:

а) фрагмент устя горщика з карнизоподібним вінчиком, тісто відмулене з гончарської глини, товщина стінок 0,5 см, поверхня ззовні і зсередини біла, випал пічний, рівномірний;

²⁶ *Котигорошко В. Г.* Работы экспедиции Ужгородского университета // Археологические открытия 1985 года. – Москва, 1987. – С. 350; *Пеняк П. С.* Дослідження пам'яток I тис. н.е. на трасі будівництва газопроводу Уренгой – Ужгород // Збірник наукових статей викладачів кафедри суспільних дисциплін ЗакДУ. – Ужгород, 2008. – Вип. 2. – С. 83.

²⁷ *Пеняк С. І., Попович І. І.* Звіт про наслідки робіт... – С. 16–17.

б) фрагмент устя горщика, плечики якого переходять у вінчик, тісто з домішками дрібнозернистого піску, товщина стінок 0,4 см, колір зсередини і ззовні темно-сірий;

в) фрагмент устя глечика з пошкодженою ручкою, тісто з гончарської глини, відмулене, товщина стінок 0,4 см, темно-сірого кольору;

г) фрагмент тулуба тонкостінного горщика, в тісті домішки дрібнозернистого піску, товщина стінок 0,4 см, колір внутрішньої і зовнішньої поверхні охристий;

д) фрагмент ручки глечика, тісто з гончарської глини, відмулене, білого кольору;

ж) фрагмент тулуба горщика, на поверхні орнаментация з двох горизонтальних ліній, товщина стінок 0,6–0,7 см, у тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня шорстка, колір охристий;

з) денце горщика діаметром 7 см із відмуленої гончарської глини, товщина стінок 0,6–0,7 см;

е) денце діаметром 9 см від горщика циліндричної форми, на денці імітація піддона, стінки товщиною 0,5 см, колір зовнішньої поверхні темно-сірий, зсередини – охристий;

є) фрагмент тулуба тонкостінної посудини, товщина стінок 0,4 см, у тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня шорстка, колір охристий.

Зібрана гончарська кераміка давньоруського часу досить чітко поділяється на два хронологічні етапи: XI і XII–XIII ст. Кераміку першого етапу репрезентують горщики з плавно відігнутими вінчиками, сірого кольору, в тісті домішки дрібнозернистого піску, орнаментована хвилястими і горизонтальними лініями. Кераміка другого етапу – горщики і глечики з гончарської відмуленої глини, тонкостінні, вохристого та білого кольору, з карнизоподібними вінцями, орнаментовані горизонтальними лініями, защипами, крапками, комами.

Розріз валу. Південний схил узгір'я, на якому побудована Горянська ротонда, обнесений валоподібною спорудою. Чи справді це вал – повинні були підтвердити чи заперечити дослідження. Наявність культурного шару гальштатського часу наводить на думку про ймовірність існування тут оборонної споруди, якій належать залишки земляного валу. З метою визначення культурно-хронологічної та функціональної належності валу проведено його докладне візуальне обстеження.

Навпроти вхідних дверей до ротонди зроблено поперечний розріз валу. Сучасна довжина валу становить 180 м, максимальна висота сягає 1,6 м. Розріз валу шириною 2 м, довжиною – 22 м дав таку стратиграфічну картину. Вал насипаний з жовтуватого лесового суглинку, взятого зсередини городища²⁸. Основа валу мала кам'яну вимостку, якою забутоване його підніжжя. На рівні давньої поверхні простежено дерев'яні конструкції у вигляді дубового бруска, що, вірогідно, залишився від зруйнованої кліті. На цьому рівні виявлено декілька фрагментів кераміки гальштатського часу, яку хронологічно можна віднести до періоду НВз, тобто VIII ст. до н. е. Над суглинком лесу простежено шар сіруватої глини з вкрапленням деревного вугілля та обмазки товщиною 6 см. Тут зафіксовано також декіль-

²⁸ Пеняк С. І., Попович І. І. Звіт про наслідки робіт... – С. 18.

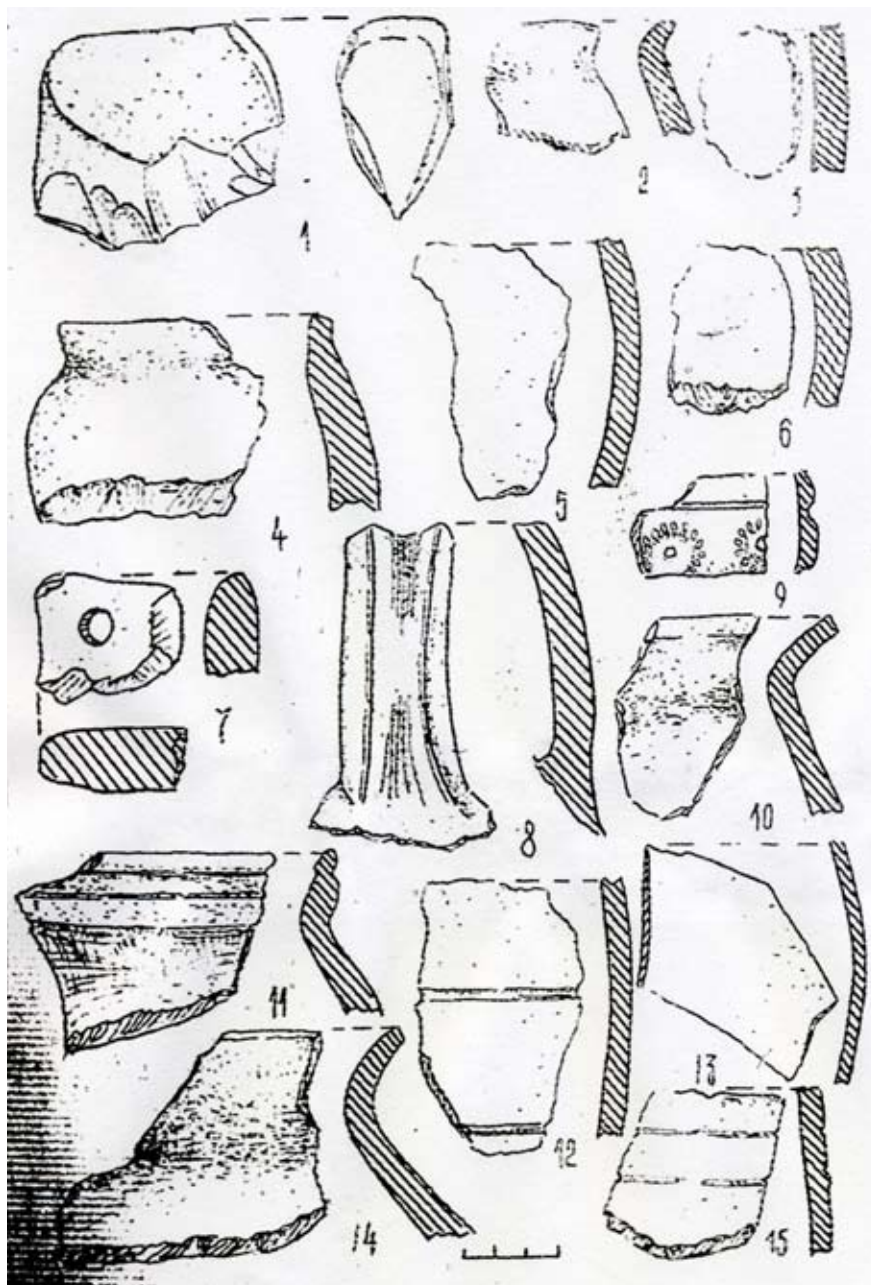


Рис. 9. Знахідки з валу і рову. 1 – кам'яний нуклеус; 2–3 – кераміка гальштатського горизонту; 4–6 – кераміка ранньослов'янського горизонту; 6 – кераміка першої половини I тис.н.е.; 10–15 – кераміка давньоруського часу

ка фрагментів горщиків ранньослов'янського часу. Зазначений шар перекривався прошарком близько 0,4 м із значним вмістом середньовічного матеріалу, переважно кераміки (рис. 12).

Викладене дає змогу стверджувати, що вал неодноразово перебудовували. Ймовірно, найраніший горизонт можна датувати періодом НВз, що свідчить про виникнення городища в період проникнення у Верхнє Потисся іраномовних племен, можливо, сігінів, які поклали край існуванню культури Гава²⁹. Вони затрималися до появи кельтів, переживши в кінці VI ст. до н. е. скіфське вторгнення. Наступний будівельний горизонт, вірогідно, відноситься до кінця IX – початку X ст., тобто до проникнення в Карпато-Дунайський басейн угорців. Останній будівельний горизонт пов'язаний з побудовою ротонди та середньовічної фортеці. Такий попередній висновок з проведених робіт. Віднайдені матеріали показали наявність дерев'яної та кам'яної конструкції валу, притаманної гальштатським городищам. Нижче описано найвиразніші фрагменти кераміки, виявлені при розрізі валу.

Горизонт гальштатського часу репрезентований декількома фрагментами. Серед них три уламки ліплених великих посудин, стінки товщиною 1–1,3 см³⁰, у тісті домішки жорстви, крупинки якої виходять на поверхню, роблячи її шорсткою, колір вохристий, темно-сірий. Горизонт римсько-провінційного часу відображають два фрагменти гончарної кераміки. Один із них – уламок сірого глиняного тулуба, поверхня якого орнаментована штампованою розеткою. Тісто відмулене, гладке, добре випалене, товщина стінок 0,5 см. Інший належить до невеликого горщика з плавно відігнутих краєм вінець. У тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня заглажена, вохристого кольору, товщина стінок 0,4–0,6 см.

Три фрагменти репрезентують горизонт ранньослов'янського часу (VI–VII ст. н. е.). Найвиразніший належить горщикові середніх розмірів із легко піднятими плечиками та прямим, дещо відхиленим, косо зрізаним вінчиком. У тісті домішки крупнозернистої жорстви, що виходить на поверхню і робить її шорсткою. Товщина стінок – 1–1,6 см, випал міцний, нерівномірний. Фрагмент нагадує горщики празького типу. Інший фрагмент середньої частини тулуба дещо відрізняється від попереднього. Тісто більше опрацьоване, з домішками дрібнозернистого піску, товщина стінок 0,7–0,8 см, поверхня темно-вохриста.

До давньоруського горизонту (XI–XIII ст.) належить кілька сотень фрагментів від горщиків, мисок, глечиків, покришок, виготовлених на важкому гончарному крузі. За складом тіста виділяються два типи: раніша кераміка з домішками дрібнозернистого піску і кераміка з відмуленої глини вохристого і білого кольору XII–XIII і наступних століть. Нижче подано опис зразків.

Фрагмент горщика із значно відігнутих краєм вінець, косо зрізаним вінчиком, у тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня гладка, сірого кольору, товщина стінок 0,5–0,6 см. Фрагмент ручки від глечика – тісто з відмуленої глини з невеликим, ймовірно, природним домішком піску, поверхня темно-сіра. Фрагмент від

²⁹ *Chochorowski J.* Rola Sigynnów Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na Nizinie Węgierskiej // *Przegląd Archeologiczny*. – 1987. – Т. 34. – С. 218.

³⁰ *Пеняк С. І., Попович І. І.* Звіт про наслідки робіт... – С. 20.

верхньої частини посудини з відігнутих карнизоподібним вінчиком із двома рельєфними потовщеннями, які переходять у слабо виражену шийку. Тісто з відмудленої глини, поверхня гладка, рожевого кольору, товщина стінок 0,5 см. Фрагмент середньої частини тулуба – поверхня прикрашена двома горизонтальними лініями, тісто з домішками дрібнозернистого піску, поверхня трохи шорстка, товщина стінок 0,5–0,7 см. Фрагмент середньої частини тулуба – поверхня орнаментована двома горизонтальними лініями. У тісті домішки дрібнозернистого піску, поверхня трохи шершава, колір темно-сірий, товщина стінок 0,5 см. Фрагмент верхньої частини горщика. Від корпусу до вінчика плавний перехід, край вінець косо зрізаний, в тісті домішки дрібнозернистого піску, колір ззовні охристий, зсередини – сірий, товщина стінок 0,8–0,9 см.

Зафіксовано також декілька кам'яних знарядь, виявлених, здебільшого, в трьох об'єктах (1–3). Досить важко встановити до якого культурного горизонту вони належали, бо об'єкти 1–3 відносяться до гальштатського і римського часу. Окрім кулеподібного каменя діаметром 7x8 см, вірогідно, призначеного для праці, всі інші кам'яні вироби – точильні бруски. Серед них великі і малі екземпляри, зокрема, великі розмірами 20x8 см, 17x5 см, малі – 12x3 см, 10x2,5 см, 9x2,5 см. Бруски зроблені з природного шматка пісковика. На поверхні збереглися сліди оброблення.

Отже, на розкопках поблизу Горянської ротонди зафіксовано три культурних горизонти – ранньозалізного віку (VIII–VII ст. до н. е.); пізньоримського часу (III–IV ст. н. е.); давньоруського часу (XI–XIII ст.). Більша частина Горянського городища забудована, тому важко уявити його первісну конфігурацію. Проте навіть та місцевість, яка ще зберегла культурний шар, залишається важливим джерелом для вивчення стародавньої історії Ужгорода.

Pavlo Penyak. THE SURVEYS NEAR HORIANY ROTONDA

The results of surveys near Horiany Rotonda in Uzhhorod during 1988–1991 years are analyzed. They were dated back to the three periods: early iron age (VIII–VII centuries B.C.), latest Roman period (III–IV centuries A.D.), Kiev Rus period (XI–XIII centuries).

Key words: Uzhhorod, Horiany Rotonda, the surveys, Kiev Rus period.

Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України